

УДК 341.171

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.34>

ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПУ СУБСИДІАРНОСТІ В ПРАВІ ЄС

Стеців Р.С.,

аспірант кафедри європейського права

Львівського національного університету

імені Івана Франка

e-mail: romastetsiv@gmail.com

Стеців Р.С. Поняття принципу субсидіарності в праві ЄС.

У статті розглядається принцип субсидіарності як один із ключових правових і політичних принципів функціонування Європейського Союзу (далі – ЄС). Досліджується походження цієї концепції, яка має свої корені у християнській соціальній доктрині, зокрема у католицькому соціальному вченні. Тут субсидіарність визначалась як принцип, що регулює розподіл відповідальності між індивідом, громадою та державою. У правовій системі ЄС субсидіарність виступає механізмом для визначення оптимального співвідношення повноважень між наднаціональними інституціями Союзу та державами-членами, забезпечуючи баланс між інтеграцією та збереженням суверенітету.

У статті розглядається нормативна база, яка закріплює принцип субсидіарності, такі як Єдиний європейський акт, Маастрихтський та Амстердамський договори, Протокол № 2 про принципи субсидіарності та пропорційності й Лісабонський договір. Окрема увага приділяється різниці між поняттями негативної та позитивної субсидіарності, а також способам інтерпретації цього принципу в теорії права ЄС.

Було приділено увагу ролі Суду ЄС у розвитку практики застосування субсидіарності, аналізуючи ключові судові рішення, що ілюструють складнощі застосування цього принципу в умовах розширення компетенцій Союзу. Зазначається, що хоча Суд ЄС зазвичай застосовує стриманий підхід щодо контролю за дотриманням субсидіарності, закріплення її як юридично обов'язкового принципу сприяє формуванню інституційного діалогу між державами-членами та органами Союзу.

Особлива увага приділяється перспективам використання принципу субсидіарності у процесі правової інтеграції України в ЄС. У статті стверджується, що ефективне впровадження цього принципу може стати важливим інструментом гармонізації українського законодавства з європейським правом, водночас забезпечуючи збереження національної правової специфіки.

Ключові слова: субсидіарність, Європейський Союз, компетенція, розподіл повноважень, інтеграція, Суд ЄС, правова автономія, негативна субсидіарність, позитивна субсидіарність, Лісабонський договір.

Stetsiv R.S. The concept of the principle of subsidiarity in EU law.

The article examines the principle of subsidiarity as one of the key legal and political principles of the functioning of the European Union. The origin of this concept, which has its roots in Christian social doctrine, in particular in Catholic social teaching, is investigated. Here, subsidiarity was defined as a principle regulating the distribution of responsibility between the individual, the community and the state. In the EU legal system, subsidiarity acts as a mechanism for determining the optimal ratio of powers between the supranational institutions of the Union and the Member States, ensuring a balance between integration and the preservation of sovereignty.

The article examines the regulatory framework that enshrines the principle of subsidiarity, including the Single European Act, the Maastricht and Amsterdam Treaties, Protocol No. 2 on the principles of subsidiarity and proportionality and the Lisbon Treaty. Special attention is paid to the difference between the concepts of negative and positive subsidiarity, as well as the ways of interpreting this principle in the theory of EU law.

Attention was paid to the role of the Court of Justice of the EU in the development of the practice of applying subsidiarity, analyzing key court decisions that illustrate the difficulties of applying this principle in the context of the expansion of the Union's competences. It is noted that although the Court of Justice of the EU usually applies a restrained approach to monitoring compliance with subsidiarity, its consolidation as a legally binding principle contributes to the formation of institutional dialogue between Member States and Union bodies.

Particular attention is paid to the prospects for using the principle of subsidiarity in the process of legal integration of Ukraine into the EU. The article argues that the effective implementation of this principle can become an important tool for harmonizing Ukrainian legislation with European law, while ensuring the preservation of national legal specificity.

Key words: subsidiarity, European Union, competence, division of powers, integration, Court of Justice of the EU, legal autonomy, negative subsidiarity, positive subsidiarity, Lisbon Treaty.

Постановка проблеми. Європейська інтеграція на всіх етапах свого розвитку супроводжувалася значним рівнем правового регулювання, що прямо впливає на ефективність законодавства Європейського Союзу та процес його формування. Амбіція України стати повноправним членом європейської спільноти вимагає адаптації національного законодавства до загальноєвропейських стандартів.

Таким чином, з початком переговорів про вступ України у ЄС, як ніколи є актуальним питання функціонування Союзу загалом, так і зокрема питання розподілу повноважень. Одним з ключових принципів, який безпосередньо стосується цього питання, є принцип субсидіарності.

Метою статті є дослідження сутності поняття «принцип субсидіарності», крізь призму загальноісторичного розвитку цього принципу, імплементацію субсидіарності в право ЄС та судову практику використання цього принципу судом справедливості ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Окремих аспектів цього питання у своїх роботах досліджували: проф. К. Смірнова, проф. О. Трагнюк., проф. М. Микієвич, проф. І. Яков'юк, але комплексно проблема субсидіарності не досліджувалася. Проблематика субсидіарності привернула увагу багатьох закордонних дослідників у галузі міжнародного та європейського права. Зокрема, Жан-Клод Піріс, який протягом тривалого часу працював юридичним радником Ради Європейського Союзу, здійснив детальний аналіз цього принципу, звертаючи увагу на його практичне застосування та правові виклики. Крім того, Теодорос Трідімас підкреслював, що субсидіарність має ознаки політичного рішення, аніж юридичного принципу, що створює труднощі у судовій практиці Європейського суду. Роботи таких дослідників, як Пол Крейг і Грені Де Бурка, також висвітлюють складність тлумачення та застосування цього принципу в різних галузях права ЄС.

Виклад основного матеріалу. Поняття «субсидіарність» вперше було визначене Альгузієм в тому значенні, яке використовується сьогодні [1, с. 15]. Він використовує латинський термін «subsidia» для опису даного принципу у своїй роботі: «...жодна людина не є самодостатньою, і тому людина не може жити комфортно, будучи ізольованою від суспільства. Людям потрібна допомога або підтримка інших, і тому вони створюють, розвивають і зберігають асоціації, такі як сім'я, колегіум (наприклад, гільдія/корпорація), місто, провінція і держава [2, с. 12].

Джон Лок зауважував, що державна влада має бути обмежена тими випадками, коли люди не можуть самостійно розв'язувати свої проблеми [3, с. 83–92].

У XVIII столітті Монтеस्क'є зазначав, що функції держави повинні бути вторинними та допоміжними. Вільгельм фон Гумбольдт також надав одне з таких ліберальних тлумачень у XIX столітті. У своїх аргументах щодо ролі держави він наполягав на тому, що держава не повинна втручатися, якщо люди мають засоби для досягнення своїх цілей. Відповідно до рамок, описаних у розділі I, ідея Гумбольдта підпадає під «негативну субсидіарність», оскільки вона намагається обмежити діяльність вищої організації [3, с. 70].

У 1861 році Дж.С. Мілль стверджував: «Лише незначну частину державних справ країни можна ефективно вирішити або безпечно спробувати вирішити центральними органами влади» [4, с. 226].

Як бачимо з вище наведеного, у той час поширеною була концепція «негативної субсидіарності» – обов'язок держави утриматися від втручання. Це простежується й у XIX столітті коли ідеєю принципу субсидіарності зацікавилася Католицька Церква, і згодом вона зайняли центральне місце в обговореннях щодо субсидіарності. Папа Лев XIII видав Енцикліку «Rerum Novarum»

у 1891 році, яка офіційно залучила Церкву до соціальних реформ і визнала, що держава повинна відігравати роль у соціальній сфері, хоча й з певними обмеженнями [5].

Папа прагнув обмежити сферу втручання держави в суспільну діяльність, особливо в діяльність сім'ї. Ці ідеї можна інтерпретувати як зародкову форму негативного поняття субсидіарності, оскільки вони відображають обмеження діяльності вищої організації. Однак початковою точкою відліку і пріоритетом Лева XIII було питання обов'язку держави захищати гідність працівників. Принцип субсидіарності був закріплений як центральний принцип соціальної теорії Католицької Церкви Папою Пієм XI 15 травня 1931 року. У Частині 5 своєї енцикліки «*Quadragesimo Anno*», під назвою «Реконструкція соціального порядку». Він виступав за соціальну ієрархію, яка починається з індивіда і просувається вгору до громади, організацій і корпорацій, і врешті, до держави. Папа рекомендував вживати заходів на індивідуальному або нижчому рівні, де це можливо, вважаючи це за краще, ніж діяти на вищому рівні, наприклад, на рівні громади або корпорації: «... цей важливий принцип, який не може бути відкинтий або змінений, залишається незмінним і непохитним у соціальній філософії: так само як є великим злом забирати в індивідів те, що вони можуть досягти власною ініціативою і працею, і передавати це громаді, так само несправедливим і великим злом є надавати більшим і вищим асоціаціям те, що можуть зробити менші й підлеглі організації. Адже кожна соціальна діяльність повинна за своєю природою допомагати членам соціального тіла, а не руйнувати та поглинати їх» [6, с. 184–186].

Як можна бачити з вище наведеного уривка, Папа дає визначення негативної субсидіарності. Основним наміром Церкви було обмежити втручання держави, а не підкреслити її обов'язки. Відповідно до цієї формули, вищій організації не можна доручати завдання, які можуть виконати менші суб'єкти, так само як громада не може забрати в індивіда те, що він або вона може виконати самостійно.

Проте, в енцикліці прослідковуються й ознаки «позитивної субсидіарності» – обов'язку держави втрутитися. У «*Quadragesimo Anno*» Пій XI повністю погоджувався з Левом XIII у тому, що держава має зобов'язання у сфері соціальних реформ, і закликав державу реалізувати те, що було проголошено в «*Rerum Novarum*». Його занепокоєння соціальними питаннями найкраще виражається в його критиці капіталістичного лібералізму. «Вільна конкуренція, утримувана в чітких і належних межах, а ще більше економічна диктатура, повинні ефективно контролюватися публічною владою... Публічні інституції самих народів, крім того, повинні змусити все людське суспільство відповідати потребам загального блага, тобто нормі соціальної справедливості» [6].

Отже, як можна побачити поняття субсидіарності можна розглядати як типове для західної політичної думки яке глибоко вкоренилося в її суспільстві, і хоча розумно вважати Альтузіуса як першого прихильника субсидіарності, саме Католицька Церква визначила класичну формулу субсидіарності й зайнялася систематизацією даного принципу.

Щодо субсидіарності безпосередньо в праві ЄС, то про імплементацію принципу субсидіарності у правову систему ЄС почали говорити ще в 50-х роках XX ст., але вперше розпочалася серйозна дискусія з 70-х років завдяки Ральфу Дарендорфу – тодішньому комісару ЄС від Вільних демократів Західної Німеччини.

Він у липні 1971 року, будиши незадоволений надмірною бюрократизацією та погіршенню якості реальної політики ЄС, написав й опублікував дві статті в газеті «*Die Zeit*» під псевдонімом «Віланд Європа». В статтях він виступив проти чимраз більшому розриву між наднаціональною риторикою Європи та погіршенням якості політики Співтовариства. Найбільшим фактором, який, за його словами, змусив його стати прихильником принципу субсидіарності, була Спільна сільськогосподарська політика (САР). Насправді такі малозначущі питання, як розмір яловичини чи маркування сиру, були в центрі уваги, але в євро-риториці САР розглядалася як трамплін до створення Європейського валютного союзу на той час. Дарендорф використовував субсидіарність таким чином: «Не все в Європі прекрасно лише тому, що воно є європейським. Європейська Європа також є набагато більш диференційованою, різнобарвною, багатогранною Європою. Це Європа, в якій ті питання, які можна доцільно вирішувати спільно, дійсно вирішуються та регулюються спільно. Перехід від Першої до Другої Європи вимагає відходу від догми гармонізації до принципу субсидіарності» [7, с. 82].

Він вважав, що надмірний «уніформізм» та манія «гармонізації» є небезпечною для співтовариства й треба перейти до підходу заснованому на співпраці між суверенними європейськими державами або на спільному здійсненні суверенітету. При цьому Європа повинна обмежувати

своє втручання лише тими випадками, коли національний або регіональний рівень влади не може належним чином розв'язати конкретні проблеми чи ситуації, тим самим зберігаючи різноманітність.

Як бачимо, принцип субсидіарності був введений у європейський контекст Дарендорфом. Його використання мало виразно ліберальний характер і тому було «негативним» у сенсі, що основною метою було обмежити непотрібне втручання ЄС. Однак також варто пам'ятати, що, роблячи це, він намагався відкрити шлях для нової європейської співпраці.

У період з 1970 по 1976 роки європейські глави держав і урядів намагалися знайти новий імпульс для розвитку Європейського співтовариства. У 1972 році на Паризькому саміті під головуванням Жоржа Помпиду було піднято радше нечітку концепцію «Європейського Союзу», щоб уникнути паралічу ЄС через доктринальні суперечки. Цю концепцію було прийнято, а завдання її визначення залишилося відкритим [8, с. 75-76].

Тому лідери звернулися до Лео Тіндемаса, тодішнього прем'єр-міністра Бельгії, з проханням подати звіт про Європейський Союз до кінця 1975 року. Водночас вони вимагали від інституцій Співтовариства подати свої думки з цього приводу до середини 1975 року. Таким чином, Комісія ЄС почала готувати свій внесок у Звіт Тіндемаса.

Що стосується змісту Звіту, то у ньому було зроблено поділ між виключними, конкуруючими та потенційними компетенціями Європейського Союзу, що є типовим для федералістської моделі і пізніше включено до проекту Договору про заснування Європейського Союзу, прийнятого Європейським парламентом у 1984 році.

Більш важливо, що цей звіт вперше офіційно використав принцип субсидіарності (*principe de subsidiarité*) в офіційному документі Європейського Співтовариства. Стаття 12 звіту зазначає: «Як і існуючі Співтовариства, Європейський Союз не створить централізовану наддержаву. Відповідно до принципу субсидіарності, Союз буде відповідати лише за ті питання, з якими держави-члени більше не можуть ефективно справлятися. Якщо Союзу потрібно буде надати компетенції в областях, не зазначених у Конституційному Акті, його необхідно буде змінити через процедуру, що, ймовірно, вимагатиме ратифікації всіма державами-членами» [9].

Таким чином, компетенція Союзу обмежується тими повноваженнями, які йому передані, а сфери його діяльності чітко визначаються у Конституційному Акті. Інші питання залишаються у віданні держав-членів. Водночас застосування принципу субсидіарності обмежується необхідністю забезпечення Союзом достатньо широких повноважень для збереження своєї єдності. Це положення розглядає принцип субсидіарності як інструмент протидії створенню «централізованої наддержави». Ця ідея стає ще більш очевидною у світлі статті 6, де йдеться про «чимраз більший спротив централізації влади» як «ключовий аспект сучасних суспільних процесів». Члени робочої групи й Комісії розуміли, що новий Союз із розширеними повноваженнями може стати об'єктом критики на фоні загальної тенденції до децентралізації. Тому вони наголошували, що «передача повноважень на європейський рівень не повинна суперечити прагненню до більшої децентралізації» [10].

Однак Тіндемас не зміг повністю дотриматися Звіту Комісії. Після сотень консультацій з урядами та представниками громадської думки, Тіндемас зізнався, що його «вразила суперечність» між міжурядовим скептицизмом і певним ентузіазмом щодо дій Спільноти. Тому він «свідомо відмовився скласти звіт, який би претендував на те, щоб стати принаймні частково Конституцією для майбутнього Європейського Союзу».

Отже, Звіт Тіндемаса прийняв «скромний підхід». Наприклад, федералістське розмежування між виключними, конкуруючими та потенційними повноваженнями зникло, хоча сам Тіндемас «особисто був переконаний» у необхідності європейського федералізму. Принцип субсидіарності не був записаний у Звіт і навіть не обговорювався під час його підготовки. Особисто переконаний у субсидіарності, Тіндемас знав про цей принцип, але «час (для включення принципу) ще не настав». Навіть з таким скромним підходом, його звіт міг лише викликати прохання до Комісії ЄС та Ради Міністрів про звіт щодо прогресу в досягненні створення Європейського Союзу, не визначаючи, що означає сам Союз. Пізніше Тіндемас визнав це для себе «більш ніж розчаруванням» [11].

Проте цей звіт Тіндемаса, який вважався «по суті федеральним за характером», містив деякі елементи субсидіарності. Наприклад, щодо соціальної політики Союзу звіт зазначає: «Розподіл благ через оподаткування, соціальне забезпечення та державні інвестиційні проекти залишати-

меться, по суті, відповідальністю держав, які можуть враховувати традиції та факти, що відрізняються від однієї країни до іншої». Використовуючи слово «доповнювати» замість субсидіарності та обмежуючи роль Союзу конкретними сферами, цей підхід висловлює ту ж філософію, що й субсидіарність. Аналогічна ідея прослідковується у делегуванні виконавчої влади: «Практика делегування має стосуватися насамперед Ради. Через зростання спільних завдань Рада, якщо вона має бути ефективною, повинна зосередитися на своїй ролі ухвалення рішень» [12, с. 24–33].

Лише після ретельного обговорення різних підходів до трактування субсидіарності, часто пов'язаних із негативним його розумінням, цей принцип був включений до статей Єдиного Європейського акту (Люксембург, 17 лютого 1986 р.; Гаага, 28 лютого 1986 р.), що стосуються охорони навколишнього середовища. Зокрема, пункт 4 статті 25 зазначає: «Співтовариство вживає заходів в галузі охорони навколишнього середовища тою мірою, в якій ці цілі можуть бути ефективніше досягнуті на рівні Співтовариства, ніж на рівні окремих держав-членів. Без шкоди для дій самого Співтовариства, держави-члени фінансують та здійснюють інші заходи» [13]. Це скромне, але значуще посилення стало першим включенням принципу субсидіарності у фіксованій формі до міжурядових документів ЄС.

Обговорення, прийняття та ратифікація Маастрихтського договору стали важливим етапом у розвитку культури субсидіарності в Європі. На цьому етапі, поряд із негативним трактуванням субсидіарності, почала впевнено формуватися позитивна інтерпретація цього принципу. Хоча позитивне значення субсидіарності в контексті європейської інтеграції згадувалося і раніше, однак до 1990 року негативна концепція субсидіарності залишалася основною.

Труднощі, що виникли під час ратифікації Маастрихтського договору, зокрема в Данії, Франції та Великій Британії, викликали нову хвилю обговорення принципу субсидіарності. Для одних країн-учасниць цей принцип розглядався як інструмент зменшення наднаціонального впливу, тоді як для інших – як засіб його посилення. Попри різні підходи, субсидіарність стала одним із небагатьох пунктів переговорів про політичний Союз, який отримав підтримку всіх делегацій. Ідеї були офіційно закріплені у «Протоколі про застосування принципів субсидіарності й пропорційності» (далі – Протокол), прийнятому як додаток до Амстердамського договору 1997 року. Протокол закріпив принцип субсидіарності як конституційний принцип права ЄС, розширив зміст статті 3b Договору про Європейський Союз шляхом додавання критеріїв застосування принципів субсидіарності й пропорційності. Його метою було забезпечення прозорості, визначення умов реалізації принципів, а також досягнення їхнього ефективного застосування усіма інституціями ЄС.

У Протоколі наголошується, що принцип субсидіарності застосовується лише до сфер, де Спільнота не володіє виключною компетенцією. «Субсидіарність – є динамічною концепцією, яка має враховувати цілі, встановлені Договором. Вона передбачає можливість розширення діяльності Співтовариства в межах його компетенції, коли цього вимагають обставини, і, навпаки, обмеження або навіть припинення такої діяльності, якщо вона більше не є доцільною» [14].

Дискусії щодо застосування принципу субсидіарності тривали під час обговорення Проекту Конституції ЄС та Лісабонського договору від 13 грудня 2007 року, який став альтернативою Європейській Конституції після провалу її ратифікації. У статті 3b Лісабонського договору формулювання принципу субсидіарності загалом повторює положення, зазначені у статті 3b Договору про Європейський Союз, але містить одне важливе уточнення: воно поширюється не лише на відносини між державним і наддержавним рівнями, а й на регіональний та місцевий рівні. Це уточнення є особливо значущим для федеративних та регіоналізованих країн, де субнаціональні рівні влади володіють реальною політичною владою та конституційною автономією [15].

Щодо практики застосування принципу субсидіарності Судом справедливості ЄС (далі – Суд), то він діє доволі обережно, зазначаючи, що субсидіарність стосується того, яким чином Співтовариство здійснює свої повноваження, а не того, які саме повноваження йому належать. Однак Суд ЄС неодноразово скасовував акти, прийняті інституціями ЄС саме через неналежне дотримання принципу субсидіарності. Зокрема, у справі C-376/98 «Німеччина проти Європейського Парламенту та Ради ЄС» Суд скасував директиву щодо реклами тютюнових виробів, постановивши, що вона виходить за межі повноважень ЄС і порушує принцип субсидіарності, оскільки регулювання ринку тютюну є специфічною галуззю, яка краще вирішується на національному рівні [16].

Висновки. Підсумовуючи, можна висувати, що протягом тривалого часу субсидіарність розглядалася суто через призму свого негативного розуміння, а саме як обов'язок в утриманні від втручання в справи нижчих рівнів. Але в кінці XX століття ідеї позитивної субсидіарності почали

загалом розглядатися, а потім негативно-позитивне визначення компетенції було закріплене в установчих договорах.

З установчих договорів та судової практики суду справедливості ЄС випливає, що субсидіарність є пролітикоправовою динамічною концепцією й виражається невичерпним його визначенням в нормативно-правових актах союзу. Зроблено це для забезпечення його ефективного застосування у зв'язку із непостійними обсягами компетенцій ЄС та держав-учасників.

Таким чином, враховуючи вище викладене, можна дати таке визначення субсидіарності: принцип субсидіарності в праві ЄС – це правовий і політичний принцип, за яким Європейський Союз втручається лише в тих випадках, коли цілі передбачуваної дії не можуть бути досягнуті належним чином державами-членами або нижчими рівнями влади держав-членів. Іншими словами, повноваження та завдання мають здійснюватися на тому рівні, де їхнє виконання є найбільш ефективним і доцільним, з урахуванням масштабу чи наслідків. Якщо ж заходи національного або регіонального рівня можуть впоратися із завданням ефективніше, ніж загальносоюзні заходи, повноваження залишаються за державами-членами, задля збалансування необхідності колективних дій на рівні Союзу з повагою до національної та регіональної автономії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Laski H.J., Friedrich C.J. *Politica Methodice Digesta* of Johannes Althusius. *Harvard Law Review*. 1933. Vol. 46. № 3. P. 540.
2. Althusius J. *Politics*.: Translated with an introd. by Frederick S. Carney. Pref. by Carl J. Friedrich. London : Eyre & Spottiswoode, 1965. 232 p.
3. Millon-Delsol C. *L'État subsidiaire*. Paris: Presses Universitaires de France. 1992. 243 p.
4. Mill J.S. *Considerations on representative government*. New York: Harper & Brothers, 1862. 283 p.
5. Kirwan J., Pope Leo XIII. *Rerum Novarum: Encyclical Letter of Pope Leo XIII on the Condition of the Working Classes*. Catholic Truth Society, 1983. 66 p.
6. Pius XI. *Quadragesimo Anno*. 1931. Encyclica // Anderson R. *Between Two Wars: The Story of Pope Pius*. 1978.
7. *European integration: Selected readings* (Penguin education). Penguin, 1972. 490 p.
8. Burgess M. *Federalism and european union: political ideas, influences, and strategies in the european community 1972-1986*. Taylor & Francis Group, 2006. 240 p.
9. Willame J.-C. *Le rapport Tindemans sur l'Union européenne. Courrier hebdomadaire du CRISP*. 1977. Vol. 764, № 18. P. 1.
10. *European Communities. Report on European Union*. COM (75) 400 final, 25 June 1975 // *Bulletin of the European Communities, Supplement 5/75*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1975. – 40 p.
11. Tindemans L. *The Future of Europe: Speech at the Foreign Affairs Club, London, December 1976*. London, 1976. 15 p.
12. Tindemans L. *European union: report to the european council*. Brussels : Ministry of Foreign Affairs, External Trade and Cooperation in Development, 1976. 122 p.
13. Єдиний європейський акт: Акт Європейського економічного співтовариства від 17.02.1986. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_028#Text/
14. Протокол про застосування принципів субсидіарності та пропорційності: Протокол; Європейський Союз від 2 жовтня 1997 р. // База даних “Законодавство України” / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_641/
15. *Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community (2007/C 306/01)* // *Official Journal of the European Union*. 2007. C. 306. Vol. 50. 17 December.
16. Usher J.A. *Case C-376/98, Germany v. European Parliament and Council (Tobacco Advertising)*. *Common Market Law Review*. 2001. Vol. 38, Issue 6. P. 1520–1543. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:61998CJ0376>.